

РОЗВИТОК МОВЛЕННЄВОЇ ЗДАТНОСТІ ШКОЛЯРІВ У СКЛАДІ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Ольга Корніяка
(Київ)

На підставі результатів психологічного дослідження мовленнєва здатність розглядається як структурна складова комунікативної культури школярів. У статті наголошується, що розвиток у школярів мовлення включає як лінгвістичне (мовне), так і психологічне (комунікативне) начала. Розвиток комунікативної культури і в її складі мовленнєвої здатності відбувається через інтеріоризацію суб'єктом досвіду людського спілкування й вироблення в процесі комунікативно-мовленнєвої діяльності відповідних якостей і вмінь.

Ключові слова: мовленнєва здатність, мовлення, комунікативна культура, інтеріоризація.

На основаних результатах психологического исследования речевая способность рассматривается как структурная составляющая коммуникативной культуры школьников. В статье отмечается, что развитие в школьников речи включает как лингвистическое (языковое), так и психологическое (коммуникативное) начало. Развитие коммуникативной культуры и в ее составе речевой способности происходят через интериоризацию субъектом опыта человеческого общения и выработки в процессе коммуникативно-речевой деятельности соответствующих качеств и умений.

Ключевые слова: речевая способность, речь, коммуникативная культура, интериоризация.

On the basis of a psychological research, ability of speech could be defined as the main structural component of communicative culture of a school child. In this article with the emphasis being made that ability of speech could be developed on the basis of unity of linguistic aspect and psychological aspect. Communicative culture and ability of speech - as its structural component - could be developed on the basis learning experience of humanity and communicative activities as the foundation for the development of the school child's communicative qualities and abilities.

Key words: *speech ability, speech, communicative culture, interiorization.*

Постановка проблеми. Процес спілкування дає людині знання для усунення складнощів у інформаційному каналі, у створенні оптимальних умов для міжособистісної взаємодії, обміну думками. Але його суть цим не вичерпується. Чи не найголовніше у спілкуванні – це взаємопізнання, а цей процес неможливий без урахування культурного коду комунікації, в тому числі знакового коду мови і мовлення. Непередбачуваний світ економічних й інформаційних потоків, соціальний поступ і технологічний успіх людства зобов'язують сучасників до всебічного опанування культури спілкування і в її складі мовленнєвої здатності, культури мовлення. Людство прагне до якомога повнішого, швидшого й емоційно насиченого міжособистісного зв'язку, що його не може забезпечити, за висловом Ніцше, стара ”в'язниця” мови. Бо нерідко при опануванні мовлення (і мови) його носії не враховують тієї обставини, що воно покликане бути засобом спілкування. Зрозуміло, вони не дістають очікуваного ефекту. Відтак, одне з найголовніших завдань процесу засвоєння мови, вдосконалення мовленнєвої здатності – розвиток психологічного аспекту мовлення особистості. Сказаним і зумовлюється **актуальність нашого дослідження.**

Мета статті: розкрити суть феномена «мовленнєва здатність» як структурної складової комунікативної культури школяра, накреслити шляхи розвитку комунікативної культури, відповідних комунікативно-мовленнєвій діяльності якостей і вмінь.

Виклад основного матеріалу. Теоретичне дослідження. На підставі результатів дослідження розглядається комунікативна культура як складно організоване особистісне утворення. Його змістова структура містить чотири ієрархічно узгоджених компоненти: *мотиваційний, пізнавальний, поведінковий (операційний) і вольовий* [2]. Змістовий „каркас” комунікативної культури безумовно утворюють такі її складові: сформовані під впливом мотиваційних структур особистості комунікативні *якості*, що мають моральний смисл, і спеціальні комунікативно-мовленнєві *вміння*, що входять до складу її операційного компонента і потрібні для забезпечення успішності пізнавальної і комунікативної діяльності.

Ключове значення для становлення комунікативної культури має розвиток психологічного аспекту мовлення – бути засобом спілкування. Це вимагає засвоєння дитиною психолінгвістичної інформації про процес мовлення, володіння фонетичними, граматичними, лексичними знаннями, багатим словником і вживання нею у ході комунікації різних частин мови, складних речень зі сполучниками, різноманітних синтаксичних конструкцій.

У практиці шкільного навчання комунікативно-мовленнєва діяльність зумовлюється відповідним мотивом і навчальним завданням, орієнтованим на опанування школярами „комунікативної функції мови”. Йдеться про засвоєння мовлення, що є, за Б.Г.Ананьєвим, індивідуальним виявом і механізмом мови. Мовлення – головний спосіб навчального спілкування. Адже навчальне спілкування – це організована комунікативно-мовленнєва взаємодія між вчителем і учнями, що полягає в обміні інформацією і покликана забезпечити засвоєння школярами засобів і способів навчальної діяльності та спілкування, набуття відповідних знань і вмінь ними оперувати в конкретній ситуації, а відтак, вироблення комунікативної культури і в її складі культури мовлення.

Мовленнєва комунікація є вельми важливим, особливим, різновидом навчальної діяльності. Як особлива навчальна діяльність мовленнєва комунікація передбачає такі складові: *навчальне завдання*, що полягає в опануванні мови, потрібної для спілкування у соціумі; *мову*, що є системою знаків і засобом розв'язання комунікативних завдань; *навчальні дії*, які ведуть до опанування вербального оформлення висловлювання, адекватного задуму і комунікативній ситуації, що, у свою чергу, вимагає засвоєння способів побудови і перебудови мовних варіантів; *контроль* за відбором вербальних засобів і оцінку адекватності висловлювання умовам спілкування [3].

Врахування педагогом-психологом взаємозв'язків і взаємозалежностей цих складових у структурі комунікативно-мовленнєвої діяльності потрібне для оптимальної організації процесу опанування школярами *мови* – «мовної системи» (за термінологією Л.В.Щерби), тобто фонетики, лексики, граматики, і *мовлення*, що є системою комунікативно-мовленнєвих дій, а також *способів* найбільш ефективного засвоєння знань для розв'язання навчальних завдань.

Попри сказане, в сучасній лінгводидактиці виділяють три аспекти мовних явищ: мову – мовлення – мовленнєву діяльність, які (з погляду системного підходу) утворюють систему. В цій системі мова – об'єкт, що є результатом абстрагування закономірностей, реально властивих мовленню. У свою чергу, мовлення розглядають як процес діяльності, тобто акт говоріння і письма. Мовленнєва діяльність інтерпретується як сам процес спілкування, здійснюваний за допомогою різних видів і форм мовлення [4]. На нашу думку, розмежування мовлення і мовленнєвої діяльності не є термінологічно коректним, оскільки вони тотожні за своїм змістом та функціями і означають одне і те саме явище. Це здатність суб'єкта оперувати у спілкуванні мовними явищами, що являє собою систему його психічних (комунікативно-мовленнєвих) дій, результатом яких є акти породження і розуміння висловленого змісту. Адже ще Л.В.Щерба зауважував, що мовленнєва діяльність людини визначається актами мовлення і розуміння, що

реалізуються індивідуальною мовною системою [5]. Ця система охоплює мовну компетентність індивіда – знання щодо мовної організації і суто суб'єктивні знання про навколишній світ та закономірності міжособистісної взаємодії. В сучасних дослідженнях йдеться також про труднощі в дефініції мови, пов'язані з її знаковою природою. Адже знак є замкненою системою, яку фахівці ще до кінця не розшифрували. Мова, на думку японського вченого Тетсуо Сугою (2008), – це система, що дає змогу описати всі об'єкти світу, всі зв'язки між ними, всі почуття людини, зокрема настрої, стан думки і сам феномен знакової природи мови. І хоча про взаємозв'язок між мовою і мовленнєвою поведінкою мовилося багато, але лінгвістика і досі шукає відповіді на це складне питання.

Поза тим школяр, беручи участь у навчально-мовленнєвому спілкуванні як суб'єкт цієї діяльності, активно привласнює комунікативно-мовленнєвий досвід вчителя, набуваючи індивідуального досвіду спілкування, що „віртуально” включає в себе і мовленнєві традиції. Таким чином, учень стає користувачем обов'язкової мовленнєвої норми, яка забезпечує можливість передавання вчителем інформації і її сприймання учнем через „відповідність” їхніх рівнів опанування мови і мовлення. Успішність сприймання і усвідомлення учнями навчального матеріалу залежить від розвиненості культури їхнього мовлення, від рівня опанування ними низки його комунікативних якостей, що вимагають відповідних вмінь. Про сформованість у школяра операційного компонента культури мовленнєвого спілкування свідчить освоєння ним таких комунікативних якостей:

- *змістовності*, що потребує вміння виділяти головне, розміщувати фактичний матеріал у висловлюванні в потрібній послідовності;
- *логічності* – вміння послідовно, обґрунтовано викладати думки;
- *зв'язності* – вміння взаємопов'язано викладати частини змісту, теми;
- *точності* – вміння добирати для передавання інформації найбільш влучні вербальні засоби, зумовлені метою висловлювання, передавати суть;

- *чіткості* – вміння точно передавати істотне, формулювати висновки;
- *багатства мовних засобів* – здатності до опанування і гармонійного використання різноманітних лексичних, граматичних і стилістичних засобів;
- *зрозумілості* – вміння доступно викладати думку;
- *правильності* – вміння викладати думки відповідно до мовної норми;
- *виразності* – вміння відмовлятися від мовних стереотипів, а також добирати вислови згідно з комунікативною ситуацією тощо [1].

Отже, освоєння школярами мовлення, комунікативної функції мови, означає вироблення у них здатності до адекватного сприймання і опрацювання інформації, тобто переведення її на „власну мову”, а відтак – засвоєння вербальної реальності, набуття досвіду і культури мовленнєвого спілкування.

Здатність людини до спілкування і мовлення, їх культуру забезпечує система її особистісно-психологічних якостей та комунікативних вмінь, формування яких починається вже в молодшому шкільному віці у процесі міжособистісної взаємодії між вчителем і учнем. Зауважимо також, що для розв’язання завдань навчання і розвитку школярі будь-якого психологічного віку мають володіти і загальними і специфічними вміннями здійснення учбової діяльності та спілкування. Загальна комунікативно-мовленнєва здатність може реалізуватися в діяльності після опанування учнем низки самостійних проміжних умінь, сформованих окремо – на ґрунті набутих у навчальній діяльності фонетичних, граматичних, стилістичних знань та навичок. Так, *вміння говорити* (повно і логічно висловлювати свої думки) ґрунтується на відповідних знаннях і навичках, зокрема на навичці додержуватися правил граматики, а *вміння слухати* (розуміти і засвоювати почуте) спирається на навички слухання, зокрема на навичку розуміти значення понять, слів. Отже, мовлення є за своєю структурою системою комунікативно-мовленнєвих дій, що трансформуються в діяльності у вміння особистості.

Про сформованість *операційного компонента комунікативної культури* свідчить володіння школярем такими спеціальними вміннями:

– *комунікативним* – здатністю до мовленнєвого спілкування, що означає вміння активно використовувати своє мовлення у спілкуванні, а також вміння немовленнєвого контакту: послуговування мімікою, пантомімікою тощо;

– *перцептивним* – здатністю до міжособистісного пізнання і розуміння партнера зі спілкування, правильного моделювання мотиваційної структури його особистості (особистісних особливостей, інтересів і цінностей, фізичного та емоційного стану, розумових здібностей тощо);

– *інтерактивним* – здатністю вступати у взаємодію і справляти вплив на партнера зі спілкування через мовленнєві та немовленнєві засоби і особливості своєї особистості. Крім того, інтерактивне вміння передбачає опанування соціальних ролей – суб'єкта учіння і суб'єкта спілкування.

Комунікативно-мовленнєва здатність молодшого школяра має поєднувати такі основні вміння: вміння формувати думки через механізм мовленнєвого мислення; послуговування вербальними (і невербальними) засобами для розуміння смислу мовленого; перенесення засвоєних мовних одиниць в інші комунікативні ситуації і використання їх для висловлення власних думок; вміння формулювати у специфічних одиницях внутрішньої програми (задуму) конкретне висловлювання і планувати способи його подання; вміння говорити зрозуміло – логічно, зв'язно і повно висловлювати свої думки, а також цікаво для співрозмовника; вміння „активного” слухання в діалозі, бесіді, пов'язане з аналізом і узагальненням почутого, з умінням робити висновки і ставити запитання; гнучке варіювання (відповідно до віку) мовленнєвих засобів у спілкуванні тощо. Вміння формулювати головну думку висловлювання, самостійно робити узагальнюючий висновок є віковою особливістю розвитку мовлення як засобу спілкування.

Розвиток у молодшому шкільному віці зв'язного мовлення включає як лінгвістичне (мовне), так і психологічне (особистісне, комунікативне) начала.

В першому випадку у дитини мають бути сформовані його фонетичний, граматичний, лексичний і стилістичний аспекти, в другому – *комунікативна здатність як вміння використовувати мовлення для спілкування з оточенням, регулювання комунікативної поведінки, управління пізнавальними процесами.*

Крім засвоєння мовних засобів, для вироблення культури мовленнєвого спілкування дитина має опанувати ще й раціональні прийоми роботи з лексичним матеріалом на уроках української мови і читання: вміння встановлювати логічні зв'язки і виявляти закономірності в навчальному матеріалі, виділяти головне в його змісті, складати план, давати визначення понять, а також опанувати розумові операції аналізу, синтезу, класифікації, порівняння, узагальнення, абстрагування, конкретизації і навчитися самостійно застосовувати ці прийоми у процесі засвоєння знань та розв'язання навчальних завдань. До того вона має засвоїти правила ведення розмови, вміти ставити запитання і давати вичерпну відповідь на запитання вчителя. Все це вимагає систематичного вправлення дитини у вживанні освоєних мовних засобів, постійного розвитку психологічного аспекту її мовлення – бути засобом спілкування. Останнє означає вдосконалювати мовлення дитини в діалозі, дискусіях, бесідах, розвивати вміння говорити зрозуміло та цікаво для співрозмовника і водночас вміння його слухати. Важливо також розвивати комунікативні здібності та мовленнєві вміння дитини в різних ситуаціях спілкування, що виховують інтерес, прихильність і повагу до інших людей, взаємне довір'я і співчуття, спонукають до вияву таких якостей, як ввічливість і тактовність, що полягають у вмінні додержуватися моральних законів, правил пристойності, слідувати соціально-етичним зразкам.

До того ж не слід забувати і про неабияку роль гри у формуванні мовленнєвої здатності – і, зрештою, культури мовленнєвого спілкування. Адже відомо, що культуру творить homo ludens – людина, котра грається. У грі, що супроводжується міжособистісною взаємодією, під впливом потоку

образів зовнішнього світу й емоційного їх переживання у свідомості дитини формуються уявлення, думки, мрії, ідеї, тобто вона починає мислити і передавати свої задуми у формі мовлення. Відтак, у дитячій грі природно народжуються найголовніші форми існування комунікативної культури: культура мислення і культура мовлення, виникає творчість.

Діяльнісний характер навчіння сприяє свідомому використанню набутих комунікативно-мовленнєвих вмінь як ефективного засобу спілкування з оточенням, а також розвитку у дитини здатності до міжособистісного пізнання і розуміння партнера зі спілкування.

У підлітків мовленнєва здатність наповнюється новим змістом відповідно до змін у віковому психічному і мовленнєвому розвитку. При цьому розуміння змісту текстового висловлювання розглядається як визначальний чинник мовленнєвого процесу, бо забезпечує здійснення комунікації. Це один з критеріїв продуктивності інформаційного обміну і внутрішня передумова результативності мовленнєвого спілкування. А показники мовленнєвої активності, як-от: сформовані на основі знання правил і закономірностей спілкування комунікативно-мовленнєві вміння, здатність логічно мислити і застосовувати розумові операції при структуруванні вербального матеріалу, вміння оперувати гіпотезами і самостійно розв'язувати творчі завдання – найбільш відмітні риси в комунікативно-мовленнєвому розвитку дитини підліткового віку і визначають культуру її мовленнєвої комунікації.

Експериментальне дослідження. У вивченні взаємозв'язку між комунікативною культурою і мовленнєвою здатністю брали участь 190 учнів молодшого шкільного і підліткового віку ЗОШ №21 м. Києва. Як показало дослідження, головний стратегічний напрямок "присвоєння" комунікативних знань і вироблення здатності до їхнього застосування та розвитку достатньо окреслений у школярів і молодшого шкільного, і підліткового віку. Відповідно до змістового наповнення структури комунікативної культури у *молодших школярів* визначальним є *операційний*, комунікативно-

мовленнєвий, стиль формування і вияву в діяльності та спілкуванні її характеристик. Розвиток операційних характеристик має *навчальну значущість* для молодшого школяра. Комунікативна культура має високий ступінь статистично значущої позитивної кореляції з низкою мовленнєвих вмінь школярів: коефіцієнти кореляції – від 0,863 до 0,608, а також з показником культури мовлення: 0,806 при $P=0,01$ [2].

У свою чергу, найбільш характерним для комунікативної культури *школярів підліткового віку* є *інструментально-операційний*, когнітивно-комунікативний стиль її формування і функціонування. Такому типу комунікативної культури властивий високий ступінь розвитку лінгвістичних засобів і розумово-комунікативної здатності (володіння раціональними прийомами опрацювання лексичного матеріалу), що є інструментом реалізації комунікативно-мовленнєвих, перцептивних й інтерактивних вмінь у процесі учбової діяльності і не детермінованого учінням міжособистісного спілкування школяра. Комунікативна культура підлітка більшою мірою особистісно "зabarвлена", тобто її сформованість, функціонування і розвиток мають *особистісно-сміслову значущість* для суб'єкта спілкування. За своїм характером це вже не вузько спрямована культура навчального спілкування, як у молодших школярів. Це якісно нова культура діяльності та міжособистісної взаємодії у середовищі однолітків. Міжособистісне спілкування, не детерміноване учінням, відіграє ключову роль у життєдіяльності підлітка як сфера задоволення його потреб у самопізнанні, пізнанні й оцінці інших людей, самовираженні і самоствердженні у спілкуванні, самовдосконаленні – особистісному і комунікативно-мовленнєвому. Розширення сфери спілкування (навчальне і міжособистісне) і кола його учасників зумовило потребу в посиленому розвитку особистісних якостей, що мають моральний смисл і справляють вплив на легкість вступу в комунікативний контакт та встановлення певних відносин. Це також позначилося на розвитку перцептивних вмінь, пов'язаних із сприйманням і оцінкою іншої людини. Особливого значення набувають інтерактивні вміння,

що характеризують взаємини із співрозмовником. Крім того, у школярів-підлітків на якісно новому рівні розвитку перебувають ви-значальні вміння процесу мовлення: вміння говорити і, особливо, вміння слухати. Адже суб'єкти діяльності спілкування вже демонструють здатність міркувати логічно, аналізувати підтекст висловлювання свого співрозмовника, виділяти істотне з точки зору мети взаємодії, розрізняти факти і погляди, доходити обґрунтованих висновків, а також володіння діалогічною формою взаємодії, вміння висловлюватися точно, вживати різноманітні (вербальні та невербальні) засоби, дбати про етичність у взаєминах із співрозмовником. Показник мовлення, що є визначальною складовою у структурі комунікативної культури, поєднаний позитивним статистично значущим інтеркореляційним зв'язком з усіма її структурними елементами: коефіцієнти кореляції від 0,822 до 0,259 при $P=0,01$; найтісніший зв'язок зафіксовано з показником "здатність вести розмову і дискутувати" (0,822).

У результаті дослідження ми дійшли таких **висновків**: *по-перше*, розвиток у школярів мовленнєвої здатності включає і лінгвістичне (мовне), і психологічне (комунікативне) начала; *по-друге*, становлення і розвиток комунікативної культури і в її складі мовленнєвої здатності відбуваються через "привласнення", інтеріоризацію суб'єктом набутого людством у ході культурно-історичного розвитку досвіду спілкування і вироблення ним у процесі комунікативно-мовленнєвої діяльності індивідуально своєрідних комунікативних якостей і вмінь. Ці якості та вміння мають забезпечувати індивідові повноцінну життєдіяльність у соціумі. У **перспективі** – подальше дослідження психологічних особливостей мовлення у школярів різного віку.

Література

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи: Учеб. для вузов по спец. "Рус. яз. и лит." – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1988. – 320 с.
2. Корніяка О.М. Психологія комунікативної культури школяра: [Монографія]. – К.: Міленіум, 2006. – 336 с.

3. Маркова А.К. Усвоение школьниками коммуникативной функции языка // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 21-31.
4. Мартинова Р.Ю. Цілісна загальнодидактична модель змісту навчання іноземних мов: [Монографія]. – К.: Вища шк., 2004. – 456 с.
5. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе // Общие вопросы методики / Под ред. И.В.Рахманова. – М., 1974. – 112с.